

Obr. 1 Pohled na řadu očištěných vedlejších hrobů náležejících k hrobce panovníka Džera (foto M. Zemina)

Vedlejší pohřby v Raně dynastické době

Lucie Jirásková

Po postupném kulturním sjednocování Horního a Dolního Egypta v Predynastické době došlo i k jeho politickému a hospodářskému spojení v jeden celek náležející pod svrchovanost jednoho vládce a jeho privilegované rodiny. Doba vlády prvních panovníků Egypta je kvůli stále malému množství odkrytých památek v mnohých ohledech zahalena mlhou, která ji obestírá určitým tajemstvím. Jeden z aspektů, kterým se na první pohled vymykala tradiční kultuře, představuje zvyk obkloповání velkých elitních hrobek malými vedlejšími pohřby. Tento neobvyklý rys nejstarších dynastických pohřebišť se stal pouze dočasnou záležitostí, jejíž konec přišel se závěrem vlády prvních panovníků. V následujících generacích byl z velké části opuštěn, ačkoliv jeho pozůstatky je možné sledovat i v mladších fázích dějin starého Egypta. Zvyk představuje jeden z přechodových momentů doprovázejících dobu 1. dynastie, charakteristické ustavováním nově vzniklého politického celku a jeho stabilizací založenou nejen na hospodářské a politické rovině, ale současně na velmi důležitých ideologických tendencích, které daly základ pro jeho další rozvoj ve všech oblastech a postupně vytvářely obraz toho, co dnes nazýváme staroegyptskou kulturou.

Vedlejší pohřby představují zvlášť vystavěné a pečlivě naplánované hroby obsahující ostatky lidí, zvířat či lodí s případnou pohřební výbavou. Ve všech případech přímo náležely k velkým hrobkám či mastabám, jejichž majitele z určitého důvodu doprovázely na onen svět. U elitních pohřebišť, vyčleněných pouze pro privilegované obyvatele údolí, je poměrně jednoduché takové hroby poznat. Na obyčejných pohřebišťích je třeba rozlišit hroby vedlejší od dalších, které byly volně umístěny v jejich rámci bez konkrétní vazby na některou z velkých hrobek. Od běžných pohřbů mohou být odlišeny několika způsoby. Například v Tarchánu či v Sakkáře byly vedlejší

hroby začleňovány do kontextu mastaby prostým vložením do chodby mezi superstrukturou velké stavby a její ohradní zdí. U jedné z Ahových ohrad v Abydu, případně u jedné mastaby v Abúsíru byly vedlejší hroby vyčleněny mimo její prostor, ale propojeny omítkou a obílením, které ze stěn ohrady pokračovalo po zemi až do prostoru superstruktur malých vedlejších hrobek. Další z těchto hrobů byly alespoň prostorově orientovány podle stěn velké hrobky, v jejíž blízkosti se nacházely.

Počátky tohoto na první pohled netypicky egyptského zvyku je možné sledovat již v Predynastické době. Na některých pohřebiš-

tích jsou nacházeny samostatné hroby zvířat, které snad patřily k některým lidským pohřbům. Jedná se například o elitní pohřebiště HK6 v Hierakonpoli, kde byly nalezeny i ojedinelé pohřby slonů. Ovšem nejen zvířata byla z určitého – snad rituálního – důvodu usmrcována již v době Nakáda II. Stejná lokalita (pohřebiště HK43) ukázala, že v jejím rámci nalezlo poslední útočiště poměrně velké množství lidí násilně usmrcených ranami ostrým předmětem do obratlů krční páteře. Zarážející je v tomto případě skutečnost, že se jednalo o pohřebiště prostých lidí, v jehož bezprostřední blízkosti se nenacházela žádná velká hrobka, k níž by mohly hroby zabitých jedinců patřit. Z tohoto hlediska se prozatím jedná spíše o lidi usmrcené z jiného důvodu než u pozdějších elitních hrobek. Ovšem dalších dokladů zvláštních pohřbů existuje více. Oproti těmto dvěma příkladům představují pohřby lodí prozatím rys objevující se až s 1. dynastií. V predynastických hrobkách je možné jejich motiv najít ve výzdobě stěn, případně na nádobách, nebo se vyskytují jako malé modely. Dosud však nebyla nalezena žádná velká loď pohřbená ve vlastním hrobě. Kromě lidských obětí¹ je možné vysledovat pokračování těchto zvyklostí i v následujících dobách. Pro lodě jsou typickým příkladem bárky patřící k Chufuově pyramidě, pro zvířata například celá rozsáhlá pohřebiště posvátných zvířat z Pozdní doby.

Vedlejší pohřby se nacházely jak při velkých hrobkách v Abydu, Sakkáře, Tarchánu, Abúsíru, Gíze a Abú Rawáši, tak u velkých ohrad v Abydu. Tato skutečnost určitým způsobem svědčí o významu těchto zvláštních staveb, jejichž odraz je hledán v Džoserově pyramidovém komplexu a jež jsou někdy přirovnávány k pozdějším údolním chrámům. Praxe vedlejších hrobů při panovníckých hrobkách byla zřejmě započata až následovníkem Narmera, panovníkem Ahou, jehož tři hrobové jámy provázely pás menších. Jedna z nich snad mohla představovat hrob panovníkovy manželky Benerib, jelikož obsahovala předměty s jejím jménem, další patřily královým služebníkům. Na úplný konec tří řad byla do dvou jam pohřbena těla sedmi lvů, zřejmě chovaných v zajetí při panovníkově dvoře. Jedná se o poměrně výjimečný nález, jelikož pohřby zvířat byly v Abydu sporé. Kromě tohoto pohřbu se jednalo již jen o čtyři psy nalezené ve vedlejších hrobech Dena, označených pohřebními stélami. Téměř všechny ostatní hroby patřily zřejmě pouze lidem. Ačkoliv k Ahově hrobce přináleželo pouze 36 komor, s dalšími panovníky jejich počet výrazně vzrostl. U Džera dosáhl nejvyššího počtu, 318 komor při hrobce a 281 hrobů při velké ohradě. Vadžiho na jeho posmrtné cestě následovalo již „pouze“ 174 lidí pohřbených při hrobce a 161 u velké ohrady. Dále je vidět sestupná tendence s výjimkou výrazně menšího počtu u královny Merneit (41 komor při hrobce a 77 při ohradě). U Dena se jednalo o 133 vedlejších hrobů kolem hrobky, u Andžiba 64, Semercheta 68 a Kaa pouze 26.

Abydoské královské hroby představují kromě jiného jeden z dokladů současnosti uložení zemřelých do vedlejších hrobů a v některých případech i jejich současnost s královským pohřbem. U Ahy tvořily vedlejší komory ještě samostatné jednotky. Později došlo ke změně v jejich konstrukci, kdy byla nejdříve vytvořena dlouhá, sušenými cihlami vyzděná jáma, kterou pak menší zídky rozdělily do jednotlivých komor. Vedlejší hroby patřící k hrobce Džera a Vadžiho byly umístěny až dále za ohradní zdí kolem superstruktury, ovšem již u Merneit, Dena a Andžiba k ní těsně přiléhaly. Vyvrcholem byly vedlejší hroby kolem hrobky Semercheta a Kaa, které již byly v kontaktu se substrukturou samotné hrobky panovníka a všechny završovala společná superstruktura. Není tudíž pochyb o tom, že se všechny pohřby konaly víceméně současně. To se ovšem mohlo stát pouze za předpokladu, že všichni zúčastnění zemřeli v přibližně stejnou dobu a na stejném místě. Jaká smrt tyto

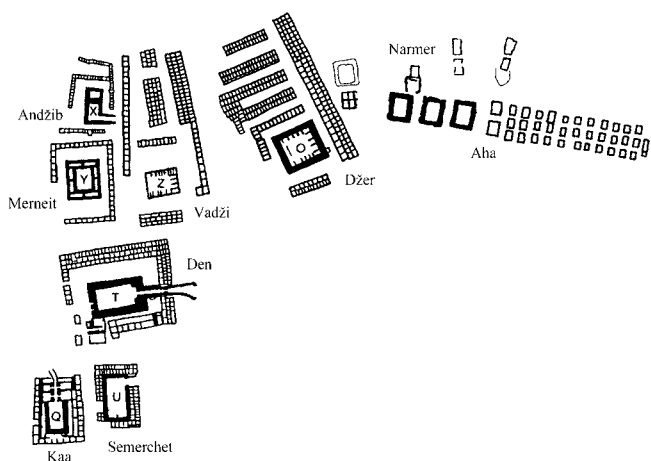
služebníky postihla, je těžké zjistit. Na kostrách se nenacházejí známky výraznějšího poškození, které by svědčilo o určitém druhu smrti. Většina koster byla nalezena v klasické skrčené poloze, výjimečně je možné sledovat určité anomálie v uložení kostry, které v některých případech mohly být způsobeny postupným rozkladem těla. Jako nejpravděpodobnější se z tohoto důvodu jeví smrt otrávením jedem či uškrcením.

Na otázku, proč k tomuto krutému zvyku docházelo, neexistují přímé odpovědi. Je možné pouze odhadovat, co vedlo společnost k tomu, aby obětovala některé ze svých členů. Důvodem bylo zřejmě jak blaho jejich, tak i panovníka nebo jejich pána – v případě ostatních hrobek. Paralely z pozdějších dob ukazují, že spočinout po smrti v blízkosti panovníka bylo významným privilegiem, kterého se dostávalo výjimečně důležitým osobám. Vlastní hrobku nedaleko hrobky panovníkovy bylo možné získat na základě rodokmenu či odvedené služby. A tak byla královská pohřebiště i po větší část Staré říše vyhrazována pro členy královské rodiny a nejvyšší hodnostáře. Ačkoliv byla smrt lidí pohřbených ve vedlejších hrobech násilná, nemuselo se nutně jednat o smrt vynucenou. Panovník byl v představách starých Egyptanů žijícím bohem, který určitým způsobem zajišťoval přízeň ostatních bohů a existenci života svých poddaných. Z tohoto důvodu muselo být privilegiem patřit mezi vyvolené, kteří se měli pohybovat v panovníkově blízkosti i po jeho smrti, kdy se připojil k ostatním bohům. Proto museli mít významné postavení všichni ti, jejichž hrobky doprovázely menší vedlejší pohřby.

Co přinášeli tito lidé svému pánu? Jejich smrt ukazovala minimálně na jeho moc, která mu dovolila obětovat ve svůj prospěch lidské životy. To ale jistě nebyl jediný důvod náročné operace, jež snad měla rituální ráz. Při přípravě bylo potřeba vybudovat samotné komory hrobů, vytvořit dřevěné rakve, vyrobit pro ně pohřební výbavu a stély, které označovaly jednotlivé hroby a jejich majitele. Všichni se poté museli shromáždit na jednom místě v blízkosti pohřebiště, kde byl rituál proveden. Těla byla v tradiční skrčené poloze uložena s výbavou do hrobů, jež bylo nutné brzy uzavřít vrstvami prken, rákosu a cihel. Přibližně ve stejnou dobu se konal pohřeb jejich pána, jehož hrobka byla zpočátku přístupná pouze před dokončením, což znamená, že ihned po pohřbu musely začít zastřešovací práce. Rozsáhlý proces proto zaměstnal poměrně velké množství lidí na delší dobu. Výsledkem bylo snížení počtu obětí za Vadžiho a za jeho následníka Dena vybudování schodiště, které umožnilo přístup do hrobky i po jejím zastřešení. Již v době Predynastické byly doloženy počátky mumifikace, ovšem jak dlouho bylo tělo před samotným pohřbem připravováno – a kolik času tudíž zbývalo na přípravu doprovodu – není jasné.

O tom, kdo byli majitelé vedlejších hrobů a jaká byla jejich posmrtná funkce ve vztahu k jejich pánovi, je možné se dozvědět z pohřební výbavy a z náhrobních stél. Ty podávaly informace o jménech a případně titulech zemřelého. Bohužel se však dochovaly pouze v Abydu a jedna v Sakkáře – přičemž u té není jasné, patřila-li k samotné velké hrobce, nebo pouze k malému vedlejšímu hrobu. Stély byly nalezeny na svém původním místě jen výjimečně. I přesto je možné je v některých případech spojit s určitým hrobem na základě shody jmen napsaných jak na stéle, tak na omítnuté stěně hrobové komory. O postavení jednotlivých služebníků svědčí nejen jejich tituly, ale i velikost pohřebních jam, která se v některých případech výrazně liší.

Pohřební výbava svým obsahem charakterizovala možnosti majitele velké hrobky, ale zároveň specifikovala postavení jeho jednotlivých služebníků. Většinou se jednalo o velké zásobnice, pivní džbány a mísy. Mezi luxusnější výbavu patřily kamenné nádoby obsahující zpravidla vonné oleje, importované víno či olej, jež se

Obr. 2 Královské pohřebiště v Abydu s hrobkami panovníků 1. dynastie

dovážely ve speciálních nádobách, případně měděné nástroje. Na základě průzkumu vedlejších hrobů kolem hrobky panovníka Džera se zdá, že toto doprovodné pohřebiště bylo pečlivě naplánováno včetně rozvržení jednotlivých dílů a jejich pozdějších „obyvatel“. V jižní části bylo například nalezeno velké množství látek povětšinou uložených do truhel, které v některých komorách dokonce zaplňovaly celý prostor jámy, kde proto už nebylo místo pro pohřeb. Ne všechny vedlejší komory tedy v tomto případě představovaly hroby, některé z nich zřejmě sloužily pouze jako skladiště. Východní část stejného pohřebiště obsahovala zejména ženské paruky, zbytky látek a větší množství noh nábytku – postelí a židlí. Na severozápadě pak byly ve větší míře nalezeny hroty šípů ze slonoviny, tvrdého dřeva a pazourku, zvířecí kůže a hrací kameny ze slonoviny. V převážné míře se jedná o obecné prvky výbavy movitějších osob. Někdy také mohla specifikace majitele hrobu skrze prvky výbavy jasněji ukazovat k určité profesi, jako tomu bylo u hrobky č. 3503 v Sakkáře. Jedná se například o hliněné modely lodí, zvláštní měděný nástroj uložený v dřevěné skřínce, nádoby obsahující zbytky různých barev², kamenné nádoby, měděné dláto atd. Předměty budí dojem, že majitelku mastaby na onen svět doprovázela skupina lidí, která jí měla zajistit určité služby spojené se životem na tomto i na onom světě.

V pozdějších dobách představoval charakteristický zvyk spojený se smrtí zádušní rituál. Pro zemřelé byli důležití živí pozůstalí, kteří měli pravidelně sloužit obřad spojený se zajištěním zemřelého tím, co potřeboval na tomto i onom světě, tedy především jídlem a pitím. V panovníckém rituálu byla v rámci každodenní činnosti kněžstva i tradičně omývána a oblékána socha umístěná v zádušním chrámu. V rámci pohřební výbavy byl člověk vybavován vším, co bylo nutné pro spokojený život po životě. Bohatá reliéfní výzdoba hrobek časem doplnila potřeby, které nemohly být zajištěny v rámci pohřební výbavy ani zádušního rituálu, ale které byly pro majitele hrobky stejně důležité po smrti jako za jeho života. V této souvislosti je snad pochopitelná přítomnost dalších lidí v kontextu hrobu jim společensky nadřazeného pána. Důležitost určité skupiny lidí pro posmrtný život privilegované vrstvy obyvatel může dosvědčovat i přítomnost kostry člověka při pohřbu lodě v Abúsíru. Tělo mladého muže zde bylo uloženo do rýhy vymazané nilským bahnem, jež se nacházela uvnitř jámy vykopané pro loď. Zřejmě se jednalo o člověka, který měl loď po smrti obsluhovat pro potřeby zemřelého. Zvláštností je ojedinělost takového nálezu, jelikož všechny ostatní odkryté lodě byly pohřbeny samostatně. V každém případě nález svědčí o tom, že lidské oběti měly zřejmě skutečnou funkci a stejně tak i lodě samotné. Pokud byl při lodi pohřben člověk, znamená to, že měl být s lodí spojen i po své

smrti. Proto je málo pravděpodobné, že by se jednalo o loď použitou při pohřbu majitele velké hrobky, jež byla poté rituálně pohřbena, či sluneční bárku. K čemu by pak sloužila oběť člověka, která s ní byla spojena? Lidské oběti bohům nebyly v Egyptě doposud doloženy a v tomto případě by její smysl ani nebyl jasný. Loď měla s největší pravděpodobností sloužit dále svému původnímu majiteli pro jeho cesty v posmrtném životě. Takovému významu mohou odpovídat i poměrně časté pohřby oslů (Heluán, Abúsír, Tarchán). Toto zvíře bylo vedle lodí, určené pro pohyb po vodě, nejdůležitějším dopravním prostředkem pro pohyb na souši. Nepřekvapuje tudíž, že bylo potřebné i na onom světě a mělo být svému majiteli ke službám i po smrti. Z Tarchánu, Heluánu a Sakkáry pocházejí doklady pohřbů ptáků a psů v samostatných rakvích, v případě Sakkáry dokonce zabalených v plátně. Tato zvířata byla zřejmě důležitá pro lov, významnou kratochvíli elity.

Stejným způsobem je možné nahlížet na pohřby lidí. Ti, kteří našli svůj poslední odpočinek při hrobkách, měli za úkol sloužit svému pánu dále po smrti v jeho dalším životě. Ti, kteří získali hrob při některé z velkých ohrad, měli vykonávat službu tam. U ohrad pocházejících z doby 1. dynastie byly krátce po dostavění zazděny vchody, což svědčí o jejich malém významu pro rituály spojené s živými. Vzhledem k lidským obětem je možné o nich uvažovat jako o místě, které mělo sloužit zemřelým, přičemž bylo nutné udržet jeho chod právě usmrcenými služebníky. V této době ještě nemusel být plně vyvinut zádušní rituál, který měl zajistit spokojený další život zemřelého, a bylo tudíž nutné zajistit mu péči tímto způsobem. Na tuto skutečnost může odkazovat jeden z titulů, který se objevuje poměrně často na náhrobních stélách a zřejmě označuje lidi, jež se měli starat o ducha zemřelého (*sechenu ach*). K čemu byly velké ohrady konkrétně využívány, je těžké zjistit, jelikož se kromě samotného ohradního zdíva uvnitř dochovaly jen výjimečně zbytky malých staveb.

V obecném smyslu mohla lidská oběť fungovat jako symbol uplatnění moci jedince a jeho postavení v rámci elity, v jiných případech posvěcovala stavbu nové rituální struktury. Ovšem u velkých ohrad se zřejmě o nic takového nejednalo. Takový význam by pohřby mohly mít, kdyby byly umístěny v prostoru samotného okrsku, nejlépe při základech stavby. Namísto toho byly hroby připojeny ke stavbě zvnějšku prostřednictvím protažené omítky. Těžko je v takovém případě možné lidské oběti chápat jako určitý způsob zajištění přízně někoho, komu byla stavba dedikována, případně magické ochrany oné stavby. Způsob umístění vedlejších hrobů vede k domněnce, že zde byli pohřbeni lidé příslušející k struktuře z jiného důvodu. Touha být blízko panovníkovi i po jeho smrti se jeví jako důvod nepříliš pravděpodobný, jelikož pak by byly všechny hroby umístěny kolem hrobky samotné, kde leželo tělo, a nikoliv kolem velké ohrady. Zarážející je pouze skutečnost, že se nejednalo o prosté lidi. Určitá honosnost pohřební výbavy souvisela s jejich postavením nebo s možností panovníka, který je chtěl po smrti za jejich další službu náležitě odměnit.

Pokud chápeme lidské oběti u hrobek z doby 1. dynastie jako předobraz pozdějších sošek služebníků v hrobkách hodnostářů Staré říše, muselo se jednat o lidi užitečné svými schopnostmi. Do doby Džera byla na stély, které označovaly jednotlivé majitele malých hrobkových jam, zapisována pouze jejich jména. Již u komplexu panovníka Vadžiho však kameníci připojovali i tituly zemřelých. Ty označovaly lidi spojené s královským palácem, kněží, ženy z harému či různé specializované profese. V několika případech jsou na stélách zvlášť označeni psi a trpaslíci. Z obsahu vedlejších komor kolem hrobky Džera vyplývá, že ne všechny sloužily pouze k pohřbům. Například na základě nálezů velkých truhel s látkami v jižní části

Obr. 3 Stély zachycující jméno a případně tituly majitelů vedlejších hrobů v Abydu (podle Petrie 1900: pl. 32). Nachází se mezi nimi jeden z trpaslíků a jeden z královských psů

pohřebiště se zdá, že některé hroby sloužily pouze jako skladištní komory. V tomto kontextu je možné chápat okolní skutečné hroby jako přibytky těch, kteří měli s daným materiálem co do činění.

Co se týče praktičnosti, nebylo potřebné a ani žádoucí rituálně zabít nejvyšší státní úředníky³, ale spíše ty, kteří měli zajistit každodenní chod domácnosti zemřelého a všechny jeho běžné potřeby – členy panovníkova dvora. Proto nacházíme mezi obětovanými osoby spojené se službou v královském paláci, ať už se jedná o jeho správu či chod jednotlivých jeho částí, případně ženy z panovníkova harému. Výjimku tvoří především dvě jména, Sabef a Merka, jejichž stély byly objeveny v Abydu a Sakkáře. Sabef byl bezesporu pohřben v jednom větším hrobě při hrobce panovníka Kaa. Co se týče Merky, stále probíhá diskuse, patřila-li mu hrobka č. S 3505, nebo pouze její vedlejší hrob. Merka byl totiž poměrně vysoko postaveným hodnostářem a mnohé badatele tato skutečnost přesvědčuje v tom, že nebyl jako člen nejvyšší společenské vrstvy (*iri pat*) pohřben pouze ve vedlejší hrobce. Jiní ovšem na základě porovnávání obou stél docházejí k názoru, že si oba byli hodnostmi velmi blízko, a byli tudíž pohřbeni pouze ve vedlejších hrobech. Sabef však nebyl příslušníkem *iri pat*, a tedy na rozdíl od Merky zřejmě nepatřil do nejužší královské rodiny. Prostřednictvím svých titulů byl spojen s prací na dvou královských statcích. K panovníkovi měl zřejmě velmi blízko jako jeho důvěrník. Z hlediska potřeb panovníka je možné, že povolal do další služby i takového člověka, který ač vykonával pravděpodobně vyšší administrativní funkce, nebyl v této roli nenahraditelný. Obecně ale bylo v zájmu celé rodiny zachovat i po smrti panovníka

chod administrativy státu, a bylo by proto nesmyslné zbavovat se zkušených lidí a nahrazovat je novými při každém střídání panovníka. V takovém případě by hrozilo selhávání systému, které by mohlo mít neblahý vliv na autoritu vládnoucí skupiny.

Ačkoliv se násilné usmrcování lidí pro potřeby vysoce postavených Egyptanů může zdát jako krutý zvyk, měl pro společnost jako celek určitý význam. V představách tehdejších lidí se mohlo jednat o privilegium, jež zajistilo lidem, kteří by sami dosáhli na průměrný pohřeb, získání hrobu na nejprestižnějších pohřebištích s výbavou, kterou jim pořídil jejich pán v rámci svých možností. Sloužit panovníkovi, který představoval žijícího boha na zemi, bylo určitého druhu poslání, přičemž stejně byla zřejmě chápána i služba po smrti. Proč bylo od tohoto přechodového zvyku upuštěno, není jasné. S vývojem státu se zřejmě měnilo i kulturní a sociální vnímání jeho obyvatel. Moc panovníka a prestiž jeho úřadu byly zřejmě v průběhu první generace vládců sjednoceného státu upevněny natolik, že nebylo nutné je dále posilovat touto demonstrací moci nad poddanými. Pohřební rituál byl zřejmě natolik náročný a složitý, že postupně docházelo ke snižování počtu obětí, až ustal úplně. V podstatě jej nahradily jiné, levnější způsoby zaopatření zemřelého, které splňovaly staroegyptské představy o této záležitosti, ale kladly menší nároky, minimálně na lidský potenciál. Doba 2. dynastie nepřinesla pouze konec vedlejších pohřbů, ale celou proměnu panovníkovy hrobky a její lokace, což značí mnohem výraznější změnu v náboženských zvyklostech a představách. Ačkoliv soukromé hrobky následovaly vzor panovníckých co se týče přítomnosti vedlejších hrobů, další výrazné změny nebyly zaznamenány a tradice mastab v podstatě pokračovala dál.

Poznámky:

- ¹ Jako způsob pokračování lidských obětí je možné vidět lidské figurky a sošky v podobě služebníků, které byly od 4. dynastie ukládány do hrobek spolu s pohřební výbavou zemřelého. V době Střední říše se objevily vešebty, jejichž funkce byla specifikována textem, který nesly.
- ² Zajímavostí je, že stejná barva zelené, jejíž zbytky byly objeveny v některých miskách, tvořila výzdobu fasády velké hrobky.
- ³ Ty ostatně v době raného státu představovali zřejmě výlučně členové královské rodiny, kteří shromažďovali v rukou veškerý majetek a moc.

Literatura:

- Bárta, Miroslav: 2009 *Život a smrt ve stínu pyramid. Staroegyptská hrobka a společnost v době stavitelů pyramid Staré říše*, Praha: Paseka.
- Flores, Diane Victoria: 2003 *Funerary Sacrifice of Animals in the Egyptian Predynastic Period*, Oxford: Archaeopress [BAR International Series 1153].
- Hawass, Zahi: 2004 *Pyramidy. Magické symboly starého Egypta*, Čestlice: Rebo productions.
- Petrie, W. M. Flinders: 1900 *The Royal Tombs of the First Dynasty*, Part 1, London: Egypt Exploration Found.
- 1925 *Tombs of the Courtiers and Oxyrhynchos*, London: University College – Bernard Quaritch.
- Wengrow, David: 2006 *The Archaeology of Early Egypt. Social Transformations in North-East Africa, 10,000 to 2650 BC*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkinson, Toby A. H.: 2001 *Early Dynastic Egypt*, London – New York: Routledge.